

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Αναζητώντας το νήμα της ιστορίας των φιλελεύθερων ιδεών

Ο αμερικανός αναρχο-φιλελεύθερος συγγραφέας Anthony de Jesay έγραψε ότι είναι παράξενο πως, από τα μεγάλα πολιτικά ρεύματα, μόνο ο φιλελευθερισμός στερείται ιδεολογίας.²

Πραγματικά, η αντιδογματική στάση και το *omnibus dubitandum* (να αμφιβάλλει κανείς για τα πάντα – παρεμπιπτόντως, αγαπημένο ρητό του Μαρξ) των φιλελεύθερων διανοητών προσέδωσαν στη διάρκεια των τελευταίων διακοσίων χρόνων μια ιδιαίτερα ευρεία πολυμορφία, που καθιστά εξαιρετικά δύσκολο, αν όχι αδύνατο, το έργο της χαρτογράφησης του συνόλου των ιδεών που μπορούν να χαρακτηριστούν ως φιλελεύθερες.

Συμβολιακές θεωρίες του φιλελευθερισμού, θεωρίες φυσικού δικαίου (natural law), καντιανές-δεοντολογικές ή θεωρίες ωφελιμισμού, αναρχοκαπιταλισμός, κοινωνικός φιλελευθερισμός, κλασικός φιλελευθερισμός, νεοφιλελευθερισμός, σοσιαλφιλελευθερισμός κ.λπ., δημιουργούν ένα εντυπωσιακό αμάλγαμα, διεκδικούν το ενδιαφέρον του μελετητή της θεωρίας των φιλελεύθερων ιδεών και συνθέτουν ένα χα-

2. *The State*, Liberty Fund Inc., 1989 [1985].

λαρά δομημένο σύνολο. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο είναι προτιμότερο να αναφερόμαστε στην ιστορία των φιλελεύθερων ιδεών παρά στην ιστορία του φιλελευθερισμού.

Αν ωστόσο επιχειρήσουμε να ανακτήσουμε το νήμα της ιστορίας των φιλελεύθερων ιδεών από τον 20ό αιώνα μέχρι σήμερα θα λέγαμε πως ο φιλελευθερισμός παρουσιάζει *ταυτόχρονα* τα εξής χαρακτηριστικά γνωρίσματα:³

- α. είναι *ατομικιστικός* (individualist), υπό την έννοια ότι αρθρώνεται γύρω από το «πρωτείο του ατόμου» τόσο μεθοδολογικά όσο και ιδεολογικά, απορρίπτοντας τις διάφορες κολεκτιβιστικές προσεγγίσεις·
- β. είναι *εξισωτικός* (egalitarian), υπό την έννοια πως αναγνωρίζει την ίδια ηθική αξία σε όλα τα άτομα, απορρίπτοντας νομικές ή/και πολιτικές διακρίσεις·
- γ. είναι *παγκόσμιος* (universalist), καθώς αναγνωρίζει την ηθική ενότητα όλων των ατόμων πέρα από εθνικά και πολιτιστικά σύνορα· και
- δ. είναι *προοδευτικός* (meliorist), επιδιώκει δηλαδή την εξέλιξη/πρόοδο των κοινωνικών και πολιτικών θεσμών.

Υπό αυτό το πρίσμα καθίσταται δυνατό να μιλάμε για *ενιαία φιλελεύθερη παράδοση*, για ένα φιλελευθερισμό και όχι για πολλούς και διαφορετικούς φιλελευθερισμούς.

3. John Gray, *Liberalism*, Open University Press, 1986.

2. Προσπάθεια ορισμού του φιλελευθερισμού με δύο βιβλία

Από την ιστορική διαδρομή του σύγχρονου φιλελευθερισμού και προκειμένου να κωδικοποιήσουμε τη φιλελεύθερη παρουσία στο πεδίο των ιδεών επιλέγουμε να αναφερθούμε σε δύο εμβληματικές μορφές της σύγχρονης φιλελεύθερης σκέψης και δύο σημαντικά έργα τους που κατά κάποιον τρόπο αλληλοσυμπληρώνονται. Πρόκειται για το *Δρόμο προς τη Δουλεία*⁴ του Friedrich Hayek και το *Η Ανοικτή Κοινωνία και οι Εχθροί της*⁵ του Karl Popper, αμφότεροι μέλη του περιήφημου Κύκλου της Βιέννης.

Όπως εύστοχα έχει ειπωθεί, ο φιλελευθερισμός τραυματίστηκε στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και σκοτώθηκε στον Β΄ (John Gray). Πραγματικά, ο 19ος αιώνας, η «χρυσή εποχή του φιλελευθερισμού» κατά τον Hayek, έδωσε τη θέση του στη φαινοκόκκινη απειλή, που προέβησαν ο σταλινικός και ο εθνικοσοσιαλιστικός ολοκληρωτισμός. Οι ιδέες της ελευθερίας σημείωσαν ραγδαία υποχώρηση και επέβαλαν στους φιλελεύθερους να προχωρούν μόνοι τους, γελοιοποιημένοι και χωρίς την παραμικρή απήχηση, όπως παρατήρησε το 1952 ο Hayek. Φυσικά αυτό το εχθρικό διανοητικό κλίμα δεν κατέστη ικανό να αποθαρρύνει τους εραστές της ελευθερίας, που γνωρίζουν πως ένα άτομο και μία ορθή άποψη μπορούν να σταθούν απέναντι σε οποιαδήποτε πλειοψηφία. Και προς αυ-

4. Friedrich Hayek, *The Road to Serfdom*, Routledge Classics, 2006 [1944].

5. Karl Popper, *Η Ανοικτή Κοινωνία και οι Εχθροί της*, Δωδώνη, τόμοι Ι & 2, Αθήνα, 1991 [1945].

τή την κατεύθυνση η αναφορά στα δύο κλασικά κείμενα καθίσταται περισσότερο επιβεβλημένη.

Τα δύο αυτά βιβλία αποτέλεσαν την επιτομή της φιλελεύθερης πολεμικής απέναντι στον μεθοδολογικό και φιλοσοφικό ντετερμινισμό (determinism) όπου εδράζονται τα θεμέλια όλων των τυραννικών καθεστώτων και των δογματικών θεωριών.

Διόλου τυχαία οι δύο σημαντικοί άνδρες συνδέθηκαν με στενή φιλία που οι μεταξύ τους εγωισμοί ίσως δεν επέτρεψαν να καλλιεργηθεί και να αναδειχθεί περισσότερο. Ο ίδιος ο Popper αναφέρει στην αυτοβιογραφία του (*Unended Quest*)⁶ ότι ο Hayek του προσέφερε αποφασιστική βοήθεια στην εξεύρεση εκδότη για την *Ανοικτή Κοινωνία* ενώ τον βοήθησε και στη διασφάλιση της θέσης του λέκτορα στο LSE. Ο Popper αφιέρωσε στον Hayek το έργο του *Conjectures and Refutations*⁷ και αυτός ανταπέδωσε στο δικό του *Studies in Philosophy, Politics and Economics*⁸. Ο Popper σε επιστολή του χαρακτήρισε τον Hayek «πατρική φιγούρα» και ήταν αυτός στον οποίο έδωσε το τελικό κείμενο της *Ανοικτής Κοινωνίας* μόλις το ολοκλήρωσε. Αναμενόμενα, ο Hayek με τη σειρά του παρατήρησε ότι παρουσίαζε εντυπωσιακές ομοιότητες με τον *Δρόμο προς τη Δουλεία* που ετοιμάζε εκείνο τον καιρό, αν και κυκλοφόρησε πρώτο.

Η κριτική του Popper στρέφεται κατά των βασικών γνωρι-

6. Karl Popper, *Unended Quest*, Routledge Classics, 2002.

7. Karl Popper, *Conjectures and Refutations*, Routledge, 1963.

8. Friedrich Hayek, *Studies in Philosophy, Politics and Economics*, University of Chicago Press, 1980 [1967].

σμάτων όλων των ανελεύθερων θεωριών. Κύρια του ιστορικισμού, δηλαδή της ιδέας ότι η ιστορία έχει συγκεκριμένη κατεύθυνση (*Η Φτώχεια του Ιστορικισμού - The Poverty of Historicism*). Ουσιαστικά πρόκειται για μια αν-ιστορική προσέγγιση που υποβαθμίζει την ατομική βούληση και το ρόλο της στη διαμόρφωση των κοινωνικών σχέσεων. Συχνά δε λειτουργεί και ως μορφή αυτο-εκπληρούμενης προφητείας, στο βαθμό που παρακινεί τα άτομα να ενεργούν κατά τρόπο που καθιστά το «αναπόφευκτο» της θεωρίας που πιθανότητα της πραγματικότητας.

Ακόμη, ο Popper υπήρξε σφοδρός επικριτής του οργανικισμού, της αντιμετώπισης δηλαδή μιας δοσμένης κοινωνίας ως ενιαίου συνόλου, κάτι που αποτελεί ίσως το χαρακτηριστικότερο γνώρισμα των ολοκληρωτικών ουτοπιών. Σε αυτό το πλαίσιο το άτομο αντιμετωπίζεται ως όργανο, ένα γρανάζι σε μηχανή. Μεταβάλλεται από υποκείμενο-φορέα της ιστορικής εξέλιξης σε αντικείμενο της ιστορίας. Σε αυτό το πλαίσιο αναπτύχθηκαν τα Μεγάλα Σχέδια (*Grand Designs*) της ιστορίας, δηλαδή ολοκληρωτικά σχέδια κοινωνικής μηχανικής (*social engineering*, που ο Popper αποκαλεί ουτοπική), που στοχεύουν στη λεπτομερειακή ρύθμιση κάθε πτυχής της κοινωνικής δραστηριότητας, με απώτερο στόχο τη ριζική μεταβολή της κοινωνικής πραγματικότητας.

Ίσως όμως το πλέον χαρακτηριστικό γνώρισμα δεν είναι άλλο από το σωτηριολογικό πνεύμα, που ο βρετανός φιλόσοφος Edmund Burke αποκαλούσε «ανθρωποκτόνο φιλανθρωπία» (*homicidal philanthropy*). Πραγματικά, από τον Πλάτωνα έως τον Μαοξ, η ουτοπιστική σκέψη ευαγγελίζεται μια αποκαλυπτική επανάσταση, έναν σωτηριολογικό ριζοσπαστι-

σμό. Οι οπαδοί τους διακατέχονται από ιεραποστολικό ζήλο, ένα πνεύμα φιλανθρωπίας που τελικά ο δογματισμός του τον καταντά επιζήμιο για τους αποδέκτες του, αλλά και για τους ίδιους τους φορείς του.

Ο Hayek, με τη σειρά του, αν και το έργο του προηγήθηκε του Popper, προσθέτει την οικονομική διάσταση στη σχέση πολιτικής διακυβέρνησης και ατομικής ελευθερίας, προσφέροντας ένα μοναδικό έργο συνάρθρωσης του πολιτικού με τον οικονομικό φιλελευθερισμό.

Το μήνυμα του *Δρόμου προς τη Δουλεία*, χωρίς περιστροφές, είναι πως ο κρατικός έλεγχος πάνω στην οικονομική διαδικασία οδηγεί σταδιακά στον περιορισμό των ατομικών ελευθεριών. Σημειώνει δε, εύστοχα, την ταυτόχρονη εχθρότητα που έτρεφαν σοσιαλιστές και εθνικοσοσιαλιστές διανοούμενοι απέναντι στην ελεύθερη οικονομία της αγοράς και τους δημοκρατικούς θεσμούς.

Και στις δύο περιπτώσεις των σημαντικών αυτών φιλελευθέρων διανοητών, προτεραιότητα δίνεται στην υπεράσπιση των βαλλόμενων πανταχόθεν αρχών του κλασικού φιλελευθερισμού μέσα από την επιβεβαίωσή τους αλλά, κυρίως, με την *αποδόμηση* και τη σφοδρή κριτική των κυρίαρχων θεωρητικών «υποδειγμάτων» και των ιδεολογικο-πολιτικών τους εκφράσεων.

Σήμερα, στον νέο αιώνα που αναδύεται, ο φιλελευθερισμός βάλλεται από δύο διαφορετικές κατευθύνσεις. Βάλλεται από τις απόψεις που πρεσβεύουν το «τέλος των ιδεολογιών» και τον μεταμοντέρνο σχετικισμό (postmodern relativism). Πρόκειται για αντιλήψεις που απονομιμοποιούν τα ερμηνευτικά σχήματα που εδράζονται στον Ορθό Λόγο, ενισχύουν την

πολιτική απάθεια και περισσότερο επιτείνουν τη σύγχυση των πολιτών καθιστώντας τους ευάλωτους στις σειρήνες ανορθολογικών, αντιδημοκρατικών και συχνά μισαλλόδοξων ρευμάτων.

Βάλλεται επίσης από τις απόψεις που υποστηρίζουν πως ο φιλελευθερισμός έχει πλέον κυριαρχήσει απόλυτα, αποτελεί την ιδεολογική νομιμοποίηση της πολιτικής και οικονομικής Νέας Τάξης, σηματοδοτεί την επιβολή της «ενιαίας σκέψης». Κατ' αυτό τον τρόπο, ο φιλελευθερισμός και ειδικότερα ο «νεο-φιλελευθερισμός» χρεώνεται κάθε αποτυχία του πολιτικού συστήματος.

Σε αυτό το διαμορφούμενο διανοητικό πλαίσιο, οι δύο διανοητές και το έργο τους αποκτούν αυξανόμενη επικαιρότητα, υποδεικνύοντάς μας τη γραμμή υπεράσπισης των αρχών του φιλελευθερισμού στη νέα εποχή.

3. Απέναντι σε νέες προκλήσεις

Φυσικά, δεν πρέπει να μας διαφεύγει, το ιστορικό πλαίσιο εντός του οποίου ανέπτυξαν τη σκέψη τους οι δύο σπουδαίοι φιλελεύθεροι διανοητές. Σήμερα, ο πειρασμός του ολοκληρωτισμού δεν έχει την απήχηση του περασμένου αιώνα. Η ιδεολογική απονομιμοποίηση των ολοκληρωτικών σχεδίων, υπό το βάρος της παταγώδους κατάρρευσής τους, είναι ακόμμη νωπή.

Στο σημερινό κοινωνικό πλαίσιο ο υπαρκτός κίνδυνος του ολοκληρωτισμού έχει δώσει τη θέση του στον πειρασμό του κρατικού πατερναλισμού. Φιλελεύθερες ιδέες διαχέονται,

περισσότερο ή λιγότερο, σε όλους τους πολιτικούς χώρους και επηρεάζουν, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, τις κυβερνητικές πολιτικές και τα προγράμματα των πολιτικών κομμάτων σε διεθνές επίπεδο. Την ίδια όμως στιγμή, το νέο ραγδαία μεταβαλλόμενο παγκόσμιο οικονομικο-κοινωνικό περιβάλλον προκαλεί, κατανοητά, τάσεις συντηρητικής αναδίπλωσης σε μεγάλα τμήματα των σημερινών κοινωνιών, οι οποίες βαθμιαία μεταβάλλονται σε «κοινωνίες του ρίσκου» (Ulrich Beck)⁹, όπου πλέον κυριαρχεί διάχυτος μεταμοντέρνος «ρευστός φόβος» (Zygmunt Bauman).¹⁰ Φόβος απέναντι σε κινδύνους (περιβαλλοντικούς, διατροφικούς κ.λπ.) που δεν μπορούν να προσδιοριστούν επακριβώς.

Σε αυτό το πλαίσιο, σήμερα ολοένα και περισσότεροι πολίτες εμφανίζονται εξαιρετικά πρόθυμοι να ανταλλάξουν ένα μέρος της πολιτικής ελευθερίας που απολαμβάνουν και που με κόπο κατακτήθηκε με την ασφάλεια απέναντι σε υπαρκτούς ή ανύπαρκτους κινδύνους. Πρόκειται για ανταλλαγή (trade-off) που εγκυμονεί πλήθος απειλών για τις ατομικές και πολιτικές ελευθερίες. Αρκεί να αναλογιστεί κάποιος την περιστολή των ατομικών δικαιωμάτων που νομιμοποιείται στο όνομα της προληπτικής καταστολής περισσότερο ή λιγότερο πιθανών τρομοκρατικών ενεργειών ή τις περιπέτειες (μη εξαιρουμένης της Ελλάδας) των προσωπικών δεδομένων. Έτσι, προβάλλει αυξημένη η σημασία του δημοκρατικού ελέγχου στους φορείς της κρατικής εξουσίας και της προστα-

9. Ulrich Beck, *Risk Society- Towards a New Modernity*, New Delhi, Sage, 1986.

10. Σίγκμουντ Μπάουμαν, *Ρευστός Φόβος*, Αθήνα, Πολύτροπον, 2007.

σίας των ατόμων απέναντι στις καταχρήσεις της δύναμης των θεσμών της κεντρικής εξουσίας – αλλά και των μη κρατικών (κύρια οικονομικών) κέντρων εξουσίας και, βέβαια, της επιβολής των διαφόρων συλλογικοτήτων και ομάδων πάνω στα μέλη τους. Απέναντι σε όλα αυτά, καθοριστικός αναδεικνύεται ο ρόλος της πληροφόρησης.¹¹

Για να το πούμε διαφορετικά, η επικράτηση των φιλελεύθερων ιδεών δεν είναι νομοτελειακά εγγυημένη, οι σημερινές κοινωνίες δεν ακολουθούν γραμμική πορεία προς την αναπόφευκτη ατομική χειραφέτηση. Τουναντίον, οι πιθανότητες υποχωρήσεων είναι πάντοτε υπαρκτές και στην εποχή που αναδύεται είναι μάλλον αυξημένες. Οι φιλελεύθεροι καλούνται στις μέρες μας, δύο αιώνες μετά την επικράτηση των αρχών του Διαφωτισμού, να προασπίσουν τα βασικά ατομικά δικαιώματα, όπως π.χ. το δικαίωμα στην ελευθερία της έκφρασης που φαίνεται να περιορίζεται στο όνομα της «πολιτικής ορθότητας», ακόμη και στις δυτικές δημοκρατίες.

Ίσως είναι πλέον υπαρκτή η αναγκαιότητα ενός Νέου Διαφωτισμού, η επαναβεβαίωση των βασικών αρχών του κλασικού πολιτικού φιλελευθερισμού, στη βάση της διαμόρφωσης νέων φιλελεύθερων πολιτικών προταγμάτων που θα προστατεύσουν αλλά και θα αναπτύξουν περαιτέρω τους θεσμούς της ανοιχτής κοινωνίας.

11. Αξίζει να αναφερθεί η αρνητική –αν και όχι αφοριστική– κριτική που άσκησε ο Popper στα τελευταία χρόνια της ζωής του απέναντι στα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης και ειδικότερα στο ρόλο της τηλεόρασης. Δες σχετικά: Karl Popper και John Condry, *Τηλεόραση - Κίνδυνος για τη Δημοκρατία*, Νέα Σύνορα-Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα, 1995.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Το Άτομο απέναντι στον Ιδιώτη: κοινωνικές διαφοροποιήσεις στην εποχή του μεταμοντέρνου

*Τίποτε δεν μπορεί να
προσδιοριστεί εάν δεν έχει ιστορία.*

Friedrich Nietzsche

1. Ο θρηνμματισμός του καθρέφτη

Η σύμπτωση ατομικού και κοινωνικού-συλλογικού, η επίτευξη μιας νέας ισορροπίας σχέσης ανάμεσά τους, αποτέλεσε το πρόταγμα του μοντερνισμού (νεωτερικότητας) όπως εκφράστηκε ιστορικά με το πολύπλευρο κίνημα του Διαφωτισμού. Για τους θεμελιωτές του κλασικού και νεότερου ατομικισμού, όπως οι Smith, Locke, Paine, de Tocqueville και Hayek, ανάμεσα σε άλλους, η αποδιοργάνωση του κοινωνικού πλαισίου και η «εξαφάνιση» του κοινωνικού στοιχείου σε καμία περίπτωση δεν αποτέλεσε κεντρικό σημείο της σκέψης τους. Αντίθετα, στόχος τους ήταν η αποκατάσταση του ατόμου ως φορέα δικαιωμάτων, παραγωγού ιστορίας και πηγής ηθικών επιταγών, κάτι που δεν συναντάται στις παραδοσιακές κοι-

νωνίες (προ-νεωτερικότητα). Η ενσωμάτωση του ατόμου στην κοινωνική ζωή αντιμετώπιστηκε ως προϋπόθεση αυτο-συνείδησης, αλλά και ως ευκαιρία ανάδειξης των θετικών ιδιοτήτων του (Paine). Έτσι λοιπόν, τα κύρια ρεύματα της ατομικιστικής σκέψης –με ορισμένες σημαντικές διαφοροποιήσεις βέβαια¹²– δείχνουν να αντιλαμβάνονται αυτό που ο L. Dumont περιγράφει ως την «κοινωνική φύση του ανθρώπου».

Η φύση των κοινωνικών δεσμών μέσω των οποίων συνδέεται το άτομο με άλλα άτομα επιδρά καταλυτικά στην ανάπτυξη της αυτο-συνείδησης. Το συλλογικό στοιχείο λειτουργεί σαν καθρέφτης μπροστά στον οποίο το άτομο, μέσα από πολύπλοκες διαδικασίες, αντιλαμβάνεται/διαμορφώνει τη συνείδησή του, όπου «διαθλάται» η ύπαρξή του. Το «καθαρό», απομονωμένο άτομο δεν είναι τίποτε άλλο παρά μια αφαίρεση (Mounier), μια «απουσία». Ο μυθιστορηματικός ήρωας Ροβινσόνας Κρούσος είχε όνομα και «ταυτότητα» στο βαθμό που έως το ναυάγιό του ήταν φορέας πολιτισμού, επι-κοινωνούσε με άλλα συν-άτομα στο πλαίσιο μιας κοινής συλλογικής ζωής. Είχε παρόν (υπό την έννοια της δυνατότητας νοηματοδότησης της ύπαρξης) ακριβώς επειδή είχε υπάρξει στο παρελθόν (κοινός ιστορικός χρόνος). Κατά διαφορετική διατύπωση, ο ήρωας υπήρξε ως «άτομο» διότι είχε συνείδηση της ιστορίας.

Στις μέρες μας, η διαλεκτική σχέση, το διανοητικό pendulum

12. Ανάμεσα τους ξεχωρίζει ο Max Stirner, ο οποίος στο έργο του *Ο Μοναδικός και η Ιδιοκτησία του* (*The Ego And His Own*, Επιλογή-Θύραθεν, 2005 [1844]) περιγράφει έναν ριζοσπαστικό ατομικισμό σύμφωνα με τον οποίον τίποτε αντικειμενικό δεν υφίσταται έξω από το άτομο καθεαυτό.

(εκκρεμές) ανάμεσα στους ιδεοτύπους άτομο και κοινωνία, διαλύεται καθώς ο πόλος που συγκροτούσε η διανοητική κατασκευή του κοινωνικού στοιχείου τείνει βαθμιαία να εξαφανιστεί, συνέπεια της κατάρρευσης των συλλογικών ταυτοτήτων, απότοκων της εποχής της νεωτερικότητας. Το σημερινό άτομο αποστερείται από τον καθρέφτη του, ο οποίος καταστρέφεται, θρυμματίζεται, παράλληλα με την αποδόμηση των σύγχρονων κοινωνιών (fragmented society). Ο κόσμος της μετα-νεωτερικότητας είναι ένας θρυμματισμένος, κατακερματισμένος κόσμος.

Στο πλαίσιο αυτό, το σύγχρονο άτομο αντιμετωπίζει πρόβλημα νοσηματοδότησης της ύπαρξής του, βιώνει υπαρξιακό άγχος, το οποίο είναι, κατά κύριο λόγο, πρόβλημα «ταυτότητας», πρόβλημα προσανατολισμού στο εξωτερικό περιβάλλον. Τις εξελίξεις αυτές αντιλαμβάνεται ο γάλλος φιλόσοφος J. Baudrillard, για τον οποίο το σύγχρονο άτομο αντιδιαστέλλεται με το υποκείμενο του παρελθόντος. *Το άτομο δεν είναι πλέον το υποκείμενο που προσκρούει στον άλλο ή, ακόμη, που έχει εσωτερικεύσει την ομάδα [...] Δεν υπάρχει πλέον παρά ένα άτομο ομοιογενές [...] ένα είδος μονάδας που περιφέρεται με όλα τα στοιχεία από τα οποία συγκροτείται, με όλες τις όψεις της, που ενεργεί για λογαριασμό της και δεν προσκρούει πλέον πάνω σε μιαν αλλότητα (alterité). Έχουμε πλέον εδώ να κάνουμε με μια σχέση ανάμεσα σ' αυτό που είναι ο εαυτός του και στον εαυτό του. Πρόκειται για ένα είδος ατομικότητας που δεν έχει καμιά σχέση με το υποκείμενο [...] Το άτομο είναι ένα είδος φαντάσματος που κυκλοφορεί ακόμα στο χώρο μετά το θάνατο του υποκειμένου και που επανέρχεται για να κατοικήσει τον κενό χώρο. Υπό την έννοια αυτή, το*

άτομο είναι μεταμοντέρνο.¹³ Για να το θέσουμε διαφορετικά, το άτομο αποκτά αξία-ταυτότητα, γίνεται δηλαδή πρόσωπο (person), μόνο σε σχέση με τους άλλους.¹⁴

2. Ο μοντερνισμός σε κρίση

Πώς φτάσαμε, όμως, σε αυτό το σημείο; Δεν θα ήταν υπερβολικό να πούμε πως στο πρόσφατο παρελθόν το άτομο «κακοπέρασε» στα χέρια (και στις πένες) των αυτόβουλων ερμηνευτών του «προγράμματος» του Διαφωτισμού. Δόθηκε ιδιαίτερη βαρύτητα στις διάφορες «πορείες προς το κοινωνικό», στην υπερβολική μετακίνηση του εκκρεμούς προς το συλλογικό, οι παταγώδεις αποτυχίες των οποίων οδήγησαν τις συλλογικότητες οριστικά(;) στο παρελθόν και, τελικά, στην καταστροφή του «κοινωνικού πόλου», φαινόμενο του οποίου οι συνέπειες αναλύονται παρακάτω. Τούτο διότι οι μορφές κοινωνικότητας που αντιστοιχούσαν σε συγκεκριμένες μορφές ατομικισμού δεν κατάφεραν να εκπληρώσουν το ρόλο τους, που δεν ήταν άλλος από την εξεύρεση απαντήσεων στα προβλήματα του βιομηχανικού πολιτισμού, ή, απλούστερα, την επίτευξη ευημερίας και ευτυχίας για το σύνολο της ανθρωπότητας.

Η αποτυχία τους αυτή οδήγησε σε ραγδαία διαδικασία

13. «Μπωντριγιάρ: Το Υποκείμενο και το Αντίγραφο του», στο: *Ατομικισμός: Η Μεγάλη Επιστροφή* (Συλλογικό), Ροές, Αθήνα, 1990, σ. 18-19.

14. Χρήσιμη είναι εδώ η αντιπαράβολή με την persona, τη μάσκα του αρχαίου ελληνικού θεάτρου, την έννοια των πολλαπλών προσωπειών. Επίσης, βλ. M. Maffesoli, «Οι Φυλές Επί Σκηνής», *Ibid.*, σ. 65-66.

απομυθοποίησης, «απο-μάγευσης» του κόσμου κατά τον 20ό αιώνα¹⁵, η οποία βιώνεται σήμερα με δραματικό τρόπο, και που κατέληξε στο τέλος των «μεγάλων αφηγήσεων» (Lyotard). Ποιοι, λοιπόν, ήταν οι μύθοι πάνω στους οποίους βασίστηκαν οι πολιτικές βεβαιότητες της νεωτερικής εποχής και οικοδομήθηκαν τα Μεγάλα Σχέδια (Grand Designs) του παρελθόντος;

Η Ayn Rand¹⁶ διακρίνει τρεις καταρρέοντες μύθους του παρελθόντος: το *μυστικισμό*, τον *κολεκτιβισμό*, και τον *αλτρουισμό*. Ο μυστικισμός, δηλαδή η ερμηνεία της πραγματικότητας με ανορθολογικά κριτήρια, τίθεται στο περιθώριο της πνευματικής ζωής την εποχή της Αναγέννησης υπό την επίδραση του πνεύματος του Διαφωτισμού. Ωστόσο, ποτέ δεν έλειψε από τις ανθρώπινες υποθέσεις, χαρακτηρίζοντας από κοινού με τον Ορθό Λόγο τον δυτικό πολιτισμό έως τις μέρες μας.¹⁷ Αρκεί να αναφέρουμε ως παράδειγμα τις μυστικιστι-

15. Διόλου τυχαία, ο βρετανός ιστορικός Eric Hobsbawm χαρακτηρίζει, πετυχημένα, τον 20ό αιώνα ως τον «σύντομο αιώνα».

16. Ayn Rand (1905-1982): Διάσημη αμερικανίδα μυθιστοριογράφος ρωσικής καταγωγής, θεμελιώτης του φιλοσοφικού ρεύματος του «αντικειμενισμού» (Objectivism), κύριες συνιστώσες του οποίου αποτελούν ο *καπιταλισμός*, ο *εγωισμός* (egoism) και η *λογική* (reason). Ο ομπτιζεκτιβισμός άσκησε σημαντική επιρροή στους αμερικάνους «φιλελευθεριστές (libertarians)». Η στάση της αναδεικνύεται με θαυμάσιο τρόπο μέσα από τα μυθιστορήματά της, *Εμείς οι Ζωντανοί* (We the Living [1936], Ωκεανίδα, 1996), *Κοντά στον Ουρανό* (The Fountainhead [1943], Ωκεανίδα, 2000) *Atlas Shrugged* (1957).

17. Πραγματικά, η παραγνώριση από το κίνημα του Διαφωτισμού από ορισμένες πλευρές βαθύτερων στρωμάτων της ανθρώπινης ύπαρξης κινητοποίησε αντίρροπες δυνάμεις, που τον 18ο αιώνα εκφράστηκαν με το κίνημα του ρομαντισμού.

κές ρίζες του ναζισμού και το περίφημο Volksgeist (το πνεύμα του λαού).

Ο κολεκτιβισμός¹⁸, δηλαδή η οργάνωση της κοινωνικής ζωής με βάση κάποιο σχέδιο κοινωνικής μηχανικής, συλλογικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής και δοσμένων ιεραρχικών σχέσεων, χαρακτηρίστηκε, σε κάθε περίπτωση, από οικονομική αναποτελεσματικότητα, καταθλιπτική ομοιομορφία και εμπλοκή του ατόμου στα γρανάξια μιας απρόσωπης γραφειοκρατίας. Τα παραδείγματα, περισσότερο ή λιγότερο γνωστά, μάλλον περιπεύουν.

Τέλος, ο αλτρουισμός¹⁹, υπό την έννοια της αυτοθυσίας και όχι της καλής θέλησης, αποτέλεσε πηγή δεινών για την ανθρωπότητα δίνοντας πραγματικές εκατόμβες θυμάτων, ειδικά στις περιπτώσεις που συνδυάστηκε με τους δύο άλλους μύθους. Ο συχνά κινούμενος από ευγενικά αισθήματα και υψηλά κίνητρα αλτρουιστής λειτούργησε σχεδόν πάντοτε ως αφελής «αμνός του Θεού», έτοιμος να αρνηθεί τον εαυτό του και τη μοναδικότητά του, πρόθυμος να ανταλλάξει την ύπαρξή του με θολά σωτηριολογικά οράματα, θρησκευτικά δόγματα και μεσσιανικές ιδεολογίες. Εδώ τα παραδείγματα είναι τόσα ώστε να δικαιολογούν στο ακέραιο το χαρακτηρισμό της ιστορίας από τον Alexander Herzen ως την «αυτοβιογραφία ενός τρελού».

Κοινός παρονομαστής αυτών των συλλογικών μύθων είναι

18. Ας μην παραγνωρίζεται το γεγονός πως η μαρξιστική θεωρία είναι γνήσιος απόγονος του Διαφωτισμού.

19. Ο αλτρουισμός, στενά συνδεδεμένος με τα θρησκευτικά προτάγματα, προτρέπει τον άνθρωπο να «αναλίσκxεται».

η βαθειά εδραιωμένη πεποίθηση πως η ιστορία έχει κάποια συγκεκριμένη κατεύθυνση (ιστορικός ντετερμινισμός)²⁰, και ότι η «ουσία» της ανθρώπινης ύπαρξης –ο «κρυμμένος Θεός», κατά τον L. Goldmann– είναι κατανοήσιμη (μεθοδολογικός ουσιολογισμός²¹). Λογική συνέπεια των παραπάνω παραδοχών είναι η υποταγή του ατόμου στις δεδομένες μορφές συλλογικής στοχοθεσίας.

3. Απουσία ν(ο)ήματος στον σύγχρονο κόσμο

Ο διαμορφούμενος υλικός πολιτισμός της εποχής μας, μορφή και σύμβολο επικοινωνίας²², επέτεινε τα φαινόμενα αποδό-

20. Δεν μοιάζει συμπτωματικό το γεγονός πως η έννοια της «προόδου», όπως άλλωστε και της «κρίσης», γνωρίζουν ευρεία χρήση τον 19ο αιώνα, παράλληλα με την καθολική επικράτηση της γραμμικής πορείας της ιστορίας. Στην κληρονομιά του Διαφωτισμού συμπεριλαμβάνεται η διάδοση της «θρησκείας της προόδου» (Conan), η οποία λειτούργησε ως «υπόσχεση του μέλλοντος» και αποτελεί τον τέταρτο καταρρέοντα μύθο της εποχής μας. Βλ. σχετικά: Eric Conan, «Μέλλον: μια περιπέτεια υψηλού κινδύνου», *Η Καθημερινή*, 25/6/2000, σ. 63 (αναδημοσίευση από *L'Express*). Ο Condorcet, για παράδειγμα, προσεγγίζει τις «εποχές της ιστορίας» ως πολιτιστικά στάδια συνεχούς προόδου, με τις οποίες αποκλίσεις, με βάση το ανθρώπινο πνεύμα.

21. Κατ' αντιπαράθεση με τον «μεθοδολογικό νομιναλισμό» (ονοματοκρατία - μεθοδολογική προϋπόθεση του ατομικισμού, όπου οι έννοιες δεν έχουν αντικειμενική «ουσία», αλλά εξαρτώνται από το «όνομα», τις λέξεις που τους αποδίδουν τα άτομα). Μια χρήσιμη αντιπαραβολή με τον πλατωνικό οντολογισμό γίνεται από τον Karl Popper στο έργο του *Η Ανοιχτή Κοινωνία και οι Εχθροί της*, τόμος I, Δωδώνη, 1980 [1945].

22. Για να θυμηθούμε τον αφορισμό του Marshall McLuhan, «πρώτα διαμορφώνουμε τα εργαλεία μας, και έπειτα αυτά διαμορφώνουν εμάς».

μησης του κοινωνικού πλαισίου, για τα οποία έγινε λόγος παραπάνω. Η επιτάχυνση των σύγχρονων ρυθμών ζωής (acceleration of life), καθώς και οι τεχνολογικές «εικονικές ανασυνθέσεις» (virtual reconstructions) της πραγματικότητας, ενισχύουν το αίσθημα σύγχυσης που κυριαρχεί και στην αίσθηση α-συνέχειας (discontinuity) που χαρακτηρίζει τη συλλογική ζωή. Εάν στη νεωτερικότητα συναντάται σαφής διάκριση ανάμεσα σε δημόσιο και ιδιωτικό χώρο και τα άτομα είναι σε μεγάλο βαθμό αναγνωρίσιμα, στη μετα-νεωτερικότητα παρατηρείται βαθμιαία καταστροφή του δημόσιου χώρου ή, ορθότερα, ταύτισή του με τον ιδιωτικό. Στη μετα-επικοινωνιακή εποχή ο χωρόχρονος σχετικοποιείται και κυριαρχεί ο ακραίος ατομισμός, η ιδιώτευση. Δεν συναντούμε πλέον τα άτομα της νεωτερικότητας, αλλά εγωιστές, ιδιώτες (idiots).²³ Πρόκειται για ανθρώπους αν-ιστορικούς, για «εγώ» αποκομμένα από το περιβάλλον τους, νάρκισσους, που έχουν απωλέσει την αυθεντικότητά τους και έχουν εισέλθει σε μία φάση απο-προσωποποίησης (de-personalization, φαινόμενο που έχει αναλυθεί διεξοδικά από τον Nietzsche).

Τα φαινόμενα αυτά βρίσκουν τη συμβολική τους έκφραση στο γεγονός πως σήμερα δεν γράφονται βιογραφίες με την παλιά τους μορφή. Οι σημερινές βιογραφίες αποτελούν, κατά κάποιον τρόπο, «συρραφή και συγκόλληση» (U. Beck) αποσπασματικών συμβάντων, «τυχαίων» περιστατικών, ασύνδετων μεταξύ τους, χωρίς αντίληψη της «μεγάλης εικόνας». Το

23. Χρήσιμη είναι εδώ η υπόμνηση του τρόπου χρησιμοποίησης της έννοιας του ιδιώτη στην αρχαία Ελλάδα, όπου ενείχε το χαρακτήρα του άχρηστου πολίτη.

νήμα που συνέδεε τις ανθρώπινες ζωές μοιάζει να έχει κοπεί και το νόημά τους να έχει χαθεί. Εάν στο παρελθόν οι βιογραφίες ασφουκτιούσαν από την προτίμηση των ιστορικών για την αναζήτηση των κοινωνικών δομών και των απρόσωπων δυνάμεων²⁴, όπου το Πολλαπλό απορροφάται από το Ένα, σήμερα η εξαφάνιση των δομών αφήνει τους πρωταγωνιστές των βιογραφιών μετέωρους στο κενό, στερώντας τους τη μοναδικότητά τους.

4. Από την αρχαία Ρώμη στις ΗΠΑ: άτομο και πολιτισμικές κρίσεις

Εάν θέλετε σε μία πρόταση να σας ονομάσω αυτό που είναι λάθος με τον σύγχρονο κόσμο, θα πω ότι ποτέ άλλοτε ο κόσμος δεν κραύγασε τόσο απεγνωσμένα για απαντήσεις σε κρίσιμα προβλήματα – και ποτέ άλλοτε ο κόσμος δεν υπήρξε τόσο παράφρονα αφοσιωμένος στη πεποίθηση πως απαντήσεις δεν μπορούν να δοθούν.²⁵ [...] Η ανησυχία κάτω από την απάθεια είναι πραγματική [...] Ποτέ άλλοτε δεν υπήρξε εποχή που να χαρακτηρίζεται από τέτοιο αλλόκοτο συνδυασμό γνωρισμάτων όπως η απόγνωση και η ανία [...] Αυτό που ψάχνουν οι άνθρωποι δεν είναι απαντήσεις στα προβλήματα, αλλά η διαβεβαίωση πως δεν υπάρχουν απαντήσεις [...] Παρατηρήστε πως

24. Marc Ferro, «Η Βιογραφία, αυτή η Ανάτηρη της Ιστορίας», στο *Ατομικισμός*, op. cit., σ. 210-216.

25. Ayn Rand, «Faith and Force- The Destroyers of the Modern World», στο *Philosophy: Who Needs It*, Signet, 1984, σ. 58.

αυτοί οι μοντέρνοι σχετικιστές [...] μετατρέπονται σε κραυγάζοντες δογματικούς για να αποκηρύξουν οποιονδήποτε ισχυρίζεται πως κατέχει κάποια γνώση.²⁶ [...] Αυτό που βλέπετε σήμερα γύρω σας, ανάμεσα στους σύγχρονους διανοούμενους, είναι το αλλόκοτο θέαμα ιδιοτήτων όπως η στρατευμένη αβεβαιότητα, ο σταυροφορεύον κνισμός, ο δογματικός αγνωστικισμός, η κομπάζουσα αυτοταπείνωση και η αυτοδίκαιη εξασχρέωση [...] Η εποχή μας είναι η εποχή της Ενοχής.²⁷

Αν μη τι άλλο, προκαλεί εντύπωση η πληροφορία πως το παρατιθέμενο κείμενο, που με τόση γλαφυρότητα παρουσιάζει το πνευματικό αδιέξοδο του σύγχρονου πολιτισμού, δεν εμφανίστηκε πρόσφατα, όπως θα περίμενε κανείς, αλλά το 1960. Δεν θα ήταν υπερβολή να συγκρίνει κάποιος τη σημερινή εποχή (εποχή της Pax Americana) με την εποχή που ο ρωμαϊκός κόσμος (Pax Romana) βίωνε με δραματικό τρόπο την παρακμή του. Γίνεται φανερό από το αρχικό παράθεμα πως βρισκόμαστε σε μία «εποχή αγωνίας»²⁸, εποχή υλικής, μα κύρια ηθικής ανασφάλειας. Ακριβώς όπως η ασφάλεια των εξωτερικών συνόρων της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας ερχόταν σε αντιδιαστολή με την εσωτερική ανασφάλεια των ανθρώπων (Επίκτητος), ο σχετικά σταθερός εξωτερικός κόσμος της εποχής μας παρουσιάζει τρομακτικό πλεόνασμα ταραγμένων ψυχών.

Τα «σημάδια» της (επερχόμενης;) κρίσης έχουν αρχικά τη

26. Ibid., σ. 59.

27. Ibid., σ. 60.

28. Όρος δανεισμένος από τον E.R. Dodds και το βιβλίο του *Εθνικοί και Χριστιανοί σε μια Εποχή Αγωνίας*, Αλεξάνδρεια, 1995.

μορφή «παρεμβολών», «θορύβου», «παραμορφώσεων» στην κυρίαρχη επικοινωνία, και σταδιακά απειλούν να ανατρέψουν/μεταβάλουν τη δεδομένη κοινωνική ισορροπία, το πολιτιστικό *modus operandi*. Οι παρεμβολές αυτές θέτουν σε αμφισβήτηση τα κυρίαρχα (αυτοαναφορικά) κοσμοειδώλα.²⁹ Η κρίση των κυρίαρχων κοσμοειδώλων εμφανίζεται με τη μορφή της διατάραξης, της αποδιοργάνωσης της κοινωνικής συνοχής. Για τον J. Freund, αυτό που χαρακτηρίζει εννοιολογικά [την κρίση] δεν είναι ο ανταγωνισμός ανάμεσα στα άτομα, ούτε ακόμα ο ανταγωνισμός σε σχέση με αντικείμενα, ούτε γενικά η πάλη, αλλά η απόγνωση των πνευμάτων, που έχουν αποπροσανατολιστεί από τις αντιφατικές επιλογές, που υποβάλλονται σε αποκλίνουσες απαιτήσεις και εξαναγκάζονται να αποφασίσουν μέσα στο δισταγμό και χωρίς συνοχή. Η κρίση είναι το σημάδι μιας ταραχής, μιας αταξίας, σε ορισμένες περιπτώσεις μιας αποδιοργάνωσης ή ενός χάους, αλλά όχι μιας εχθρότητας ή ενός μίσους. Μεταφράζει μια έλλειψη κύρους, με όλες τις έννοιες του όρου, είτε πρόκειται για αυτό που ο R. Mehl ονομάζει «κύρος των αξιών», είτε του οικονομικού συστήματος, του θρησκευτικού δόγματος ή του πολιτικού καθεστώτος. Με άλλα λόγια, κάθε κρίση είναι κρίση κύρους, εάν αληθεύει πως η παρουσία ιεραρχίας δίνει το αίσθημα ασφάλειας.³⁰

Η εποχή της ενοχής της Rand, η εποχή αγωνίας του Dodds,

29. Πρόκειται για την ασυνείδητη αναφορά σε σύμβολα που προσδιορίζουν τις κοινωνικές σχέσεις.

30. Julien Freund, «Από την Κρίση στη Σύγκρουση», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 30/12/93, σ. 95.